

TARİH-İ MÜTEBER IŞIĞINDA GİRİT SEFERİ (1665-1669)

Tarih-I Müteber In The Light Of The Historical (1665-1669)

Şeyma ÖZBEK

Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE

ORCID NO: <https://orcid.org/0000-0002-0066-9631>

Cite As: Özbek, Ş. (2021). "Tarih-i Müteber Işığında Girit Seferi (1665-1669)", International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal, (Issn:2630-631X) 7(43): 567-574.

ÖZET

Akdeniz'in Kıbrıs'tan sonra ikinci büyük adası olan Girit, Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının ortasında stratejik bakımdan önemli bir konumda bulunmaktadır. Girit Adası, yaklaşık yirmi beş yıllık zorlu bir mücadeleden sonra 1669 Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmed Paşa tarafından Venediklilerin elinden alınmıştır.

Girit fethini aydınlatan eserlerden birkaçından metnin inşasında yararlanılmıştır. Üç adet farklı nüshadan faydalanılmıştır: Tarih-i Müteber Feth-i Kandiye (Tarih-i Fazıl Ahmed Paşa): İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi kayıt no: T. 6062/ Ankara Milli Kütüphane mikrofilm arşiv nu: A-2351, Tarih-i Fâzıl Ahmed Paşa ve Feth-i Kandiye: Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmaları arşiv no: 3605, Hikâyet-i Azimet-i Sefer-i Kandiye: İzmir Milli Kütüphanesi 24/510. Bu yazmalar arasında metnin inşasında en eski nüsha olduğu tespit edilen Tarih-i Müteber Feth-i Kandiye (Tarih-i Fazıl Ahmed Paşa) adlı eserden yararlanılmıştır. Kullanılmış olan üç nüshada 1645'de Hanya'nın fethi ile Deli Hüseyin Paşa'nın faaliyetleri, Fazıl Ahmed Paşa'nın Kandiye muhasarası, tayinler ve aziller, fethedilen yerler hakkında bilgiler, donanmanın durumu, deniz savaşları, yardımda bulunan devletler, devlet görevlilerine gönderilen hilatlar ve hediyeler, lağım savaşları, arz ve mektuplar, sarf olunan mevali ve zehir, şehit ve yaralıların sayısı, sarf olunan mühimmat ve cephaneye, Kandiye'nin kuşatılması, Venedik Cumhuriyeti ile yapılan barış görüşmeleri, barış görüşmeleri sonunda imzalanmış olan anlaşma metni ve daha başka konular hakkında bilgiler içermektedir. Bu metinde önemli bilgiler içeren bu nüshalar gün yüzüne çıkartılarak metinlerin tanıtılması ve Girit'in fethinin aydınlatılması amaçlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Girit, Köprülü Fazıl Ahmed Paşa, Tarih-i Müteber ...

ABSTRACT

Crete, the second largest island in the Mediterranean after Cyprus, is strategically located in the middle of Asia, Europe and Africa. Crete Island was taken from the Venetians by the Grand Vizier Köprülü Fazıl Ahmed Pasha in 1669, after nearly twenty five years of hard struggle.

Some of the works that illuminated the conquest of Crete were used in the construction of the text. Three different copies were used: Tarih-i Müteber Feth-i Kandiye (Tarih-i Fazıl Ahmed Pasha): Istanbul University Library registration number: T. 6062 / Ankara National Library microfilm archive: A-2351, History-i Fâzıl Ahmed Pasha and Feth-i Heraklion: Topkapı Palace Museum Turkish Manuscripts archive no: 3605, Hikâyet-i Azimet-i Sefer-i Heraklion: İzmir National Library 24/510. Among these manuscripts, the work named Tarih-i Müteber Feth-i Kandiye (Tarih-i Fazıl Ahmed Pasha), which was determined to be the oldest copy, was used in the construction of the text. In the three copies used, the activities of Deli Hüseyin Pasha with the conquest of Chania in 1645, Fazıl Ahmed Pasha's siege of Heraklion, the appointments and dismissals, information about the conquered places, the state of the navy, the naval wars, the aid states, the salvations sent to the state officials. and gifts, sewage wars, supply and letters, mawali and poison consumed, number of martyrs and injured, ammunition and ammunition consumed, the siege of Heraklion, peace negotiations with the Republic of Venice, the text of the agreement signed at the end of peace talks and other It contains information about. In this text, these copies containing important information are brought to light and it is aimed to introduce the texts and to illuminate the conquest of Crete.

Keywords: Crete, Köprülü Fazıl Ahmed Pasha, Tarih-i Müteber...

1. GİRİŞ

Stratejik açıdan önemli bir konumda yer alan Girit, tarihi boyunca devletlerin üstünlük mücadelesine sahne olmuştur. Ege Denizi'nde önemli bir konuma sahip olan Girit, Osmanlı Devleti için alınması gerekli bir kale durumunda olmuştur. Daha önceki yüzyıllarda da Girit'i fethetmeye çalışan Osmanlı Devleti, bu fethi ancak 17. yüzyılda ve yaklaşık yirmi beş yıllık bir sürede gerçekleştirebilmiştir.

Fatih Sultan Mehmed döneminden itibaren Doğu Akdeniz hâkimiyetini tehdit eden Girit'in ele geçirilmesine önem verilmiş ve adaya birçok kez sefer düzenlenmiştir. Girit Adası, Venediklilerin hâkimiyetinde olup, Osmanlı Devleti'nin Ege'deki hâkimiyetini engellemiştir. Girit'i üs olarak kullanan Venedik Devleti'nin Osmanlı Devleti topraklarına sürekli saldırıda bulunması ve Girit'in korsanlara yataklık etmesi Osmanlı Devleti'nin 1645 yılında harekete geçmesine neden olmuştur. Bu tarihten 1669'da Kandiye'nin alınmasına kadar süren Girit Savaşları, Osmanlı Devleti'nin XVII. yüzyıl boyunca yürüttüğü en uzun ve en zorlu harplerden birisi olmuştur.

Girit Savaşları Osmanlı Devleti için bir dönüm noktası olmuş, bu savaş ile Doğu Akdeniz'de egemenliği ele geçirmiş, Ege ve Akdeniz'in stratejik açıdan en önemli adasından birine sahip olmuştur. Girit Savaşları, Osmanlı donanmasında geleneksel çektirilerden kalyonlara geçişin sağlandığı bir dönemin başlangıcı olmuştur.

2. GİRİT SEFERİNİN NİN SEBEPLERİ VE SEFERİN BAŞLAMASI

XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki bazı sorunlar, yönetimindeki bazı istikrarsızlıklar ve ara sıra yaşanmış olan kadınlar saltanatı ve naipliklerin sıkıntıları, Girit'e gereken önemin verilmesini engellemiştir. XVII. yüzyıla kadar Venedik Cumhuriyeti ile olan ticarî ilişkiler Osmanlı Devleti bakımından birinci sırada yer almıştır. Fakat 1593-1606 Avusturya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti İngiltere'den savaş malzemesi satın almış, daha sonra da Hollanda ile ticaret anlaşması yapmıştır. Bu devletlere de Fransızlara tanınan kolaylıklar sağlanmıştır. Fransız, İngiliz ve Hollanda tüccarının doğrudan doğruya Anadolu ve Suriye limanlarına gelmesi ve Osmanlı ürünlerinin dış satımı ve uluslararası ticaretin canlı tutulması sağlanmıştır. Bu durumda Osmanlı Devleti'nin başlıca müşterisi ve transit ticaretin taşıyıcısı olan Venedik Cumhuriyeti'nin rolünün ikinci plana düşmesi onun dış ticaret ve siyasi bakımdan önemini kaybetmesine neden olmuş, böylelikle zayıf düşen Venedik'in çok fazla karşı koyamayacağı düşüncesiyle, 1645 yılında Girit Adası'nı almak amacıyla bu devlete savaş açılmıştır (Pul, 2014: 32-32). Böylece yaklaşık 25 yıl sürecek olan zorlu Girit Seferi başlamıştır.

Osmanlı Devleti'nde kızlar ağası olan Sümbül Ağa, Sultan İbrahim tarafından azledilerek Mısır'a gitmesi emredilmiştir. Sümbül Ağa, beraberinde Mekke kadılığına tayin edilmiş olan Bursalı Mehmed Efendi ve bazı hacılarla, Kaptan İbrahim Çelebi'nin kalyonuyla yanında oldukça fazla eşya ve ağırlıkla yola çıkmıştır. İstanbul'dan Mısır'a bir kalyonun yola çıkacağını haber alan korsan gemileri ise Malta'dan yola çıkarak Girit açıklarında beklemeye başlamıştır. Rodos'taki denizciler Sümbül Ağa ve diğerlerini Malta korsanları konusunda uyarmalarına rağmen bu yolculuktan vazgeçilmeyerek yola devam edilmiştir. Kerpe Adası açıklarında Malta kalyonunun saldırısı sonucu, gemi kaptanı İbrahim Çelebi ve Sümbül Ağa'nın da aralarında bulunduğu beş yüz kırk kişi kılıçtan geçirilerek canice katledilmiştir. Kalyonda bulunan altı yüz kişiden sağ kalan ve aralarında Bursalı Mehmed Efendi'nin de bulunduğu altmış kişi ise esir alınmıştır. Bu haberler İstanbul'da duyulunca Sultan İbrahim bir taraftan İstanbul'da bulunan elçilerden bu saldırının kimler tarafından yapıldığı sordurularak araştırılmış, diğer yandan da Sadrazam Sultanzâde Mehmed Paşa'nın karşı çıkmasına rağmen, ikinci vezir Silahtar Yusuf Paşa ve Cinci Hoca Hüseyin Efendi'nin ısrarlarıyla derhal bir donanma hazırlanmasını emretmiştir. Girit'in stratejik konumunun yanı sıra Sultan İbrahim'in ataları gibi fetihler yapılabildiğini göstermek istemesi bu kararın alınmasında etkili olmuştur. Kaptan-ı derya Silahtar Yusuf Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunun Girit'in fethi için sefere çıkması sonucunda çeyrek asır sürecek, zorlu bir mücadele başlamıştır (Ayдын, 2014: 100-101).

Sultan İbrahim'in emriyle Canik, Sinop, Amasra, Ereğli, Kocaeli ve Edremit'ten getirilmiş olan keresteler ile İstanbul'da bir kadirga inşa edilmeye başlanmıştır. Garp ocaklarına sefere hazır olmaları için haber salınmıştır (Emecen, 2001: 276). 170 kalyon, şıpka, 15000 kantar barut, 50000 demir gülle, 50 top, kazma ve kürek hazırlanmıştır. 1645 senesinde mürettebat gemilere teslim edilmiş ve 60000 insan ve 348 harp ve tüccar gemisi ile (Rahmi, 1933: 4) 30 Nisan 1645'te İstanbul'dan hareket etmiş olan Yusuf Paşa emrindeki donanmaya Anadolu ve Rumeli taraflarındaki eyalet askerleri ile Cezayir, Tunus ve Trablus Beylerbeylikleri askerleri donanmaya yolda katılmışlardır (Gülsoy, 2009: 256). Donanma Girit'e varmadan önce adada küçük bir keşif yapılmıştır (Işın, 1945: 38). Ordu üç noktada toplanmıştır. Anadolu tarafından toplanan askerler ve 60 parçalık donanma Çeşme'de, Rumeli tarafından toplanan askerler ve 90 parçalık donanma Selanik'te toplanmıştır. Ayrıca birde merkezde ordu hazır bulunmaktadır. Osmanlı donanması Mora'nın batı kıyısındaki Navarin'e aslında niyetlerini gizlemek amacıyla gitmişlerdir. Donanma 23 Haziran'da Girit'in güneybatı kıyılarında nihayet demirlenmiştir (Adıyeke, 2002: 738). Venedik ise telaşa düşmüş ve Osmanlılardan seferin Malta'ya olduğu cevabını almış olsa da Girit'e 23 kadirga ve ikmal askeri göndermiş, kaleleri tamir ve ıslaha başlamıştır (Rahmi, 1933: 5). Açıkta demirlenmiş olan donanmadan ayrılan pek çok filika ve tekne limanın girişine yanaşmışlardır (Tancoigne, 2003: 55).

Venedikliler Osmanlılarla yeni bir savaşın başladığını geçte olsa anlamışlardır. Girit'e gitmiş Osmanlı donanması sayısı hakkında farklı bilgiler vardır. Bu seferdeki 50.000 kişilik Türk ordusu konusunda kaynaklar ve yazarlar hem fikirdir. Osmanlıların öncelikle almayı düşündükleri yer Hanya'dır (Adıyeke, 2002: 738). Hanya Kalesi, Venedikliler tarafından yıllarca çalışılıp inşa edilmiştir. Her biri bir kale büyüklüğünde burçlarla kuvvetlendirilmiştir (Altınay, 2008: 20). Kaledekiler iki saat cenge dayanamamışlar ve başkumandana anahtarları vermişlerdir.

Osmanlı donanması 22 Haziran 1645'te Girit ile Todori Adaları arasında demirlenmiş, askerler ve mühimmat karaya çıkartılmıştır. 1645 yılında başlamış olan seferde aynı yıl 19 Ağustos 1645'te da Hanya savaşımlardan ele geçirilmiştir. Yusuf Paşa gerekli tayinleri yaptıktan ve kalenin onarılmasından sonra adadan ayrılmıştır (Gülsoy, 2009: 256-257). Kapıcılar kethüdası Hasan Ağa ile Çorbacı Ömer Ağa fethi müjdelemek amacıyla İstanbul'a gönderilmişlerdir. Haber 8 Eylül 1645'te İstanbul'a vardığında üç gün üç gece şenlik yapılmıştır. Küçük Hasan Paşa Hanya muhafızlığına getirilmiştir (Aydın, 2016: 12). Çan kulesi yıkılmış yerine iki şerefeli yüksek bir minare dikmişlerdir. Gelir sağlanması için vakıflar inşa edilmiştir. Savaş sırasında zarar görmüş olan surlar ve binalar tamir edilmiştir. Şehrin harap olan suyolları ve şadırvanları tamir edilmiş ve şehrin su sorunu giderilmiştir (Adıyke, 2014, 22).

İstanbul'a dönmüş olan Yusuf Paşa'nın yerine Özi muhafızı Siyavuş Paşa baharda düzenlenmesi planlanan Girit seferine Aralık 1645'te tayin edilmiştir. Bir ay sonra Siyavuş Paşa'nın görev yeri Silistre Sancağı olarak değiştirilince, Girit serdarlığına eski sadrazam Sultanzâde Mehmed Paşa getirilmiştir. Sultanzâde Mehmed Paşa 12 Temmuz 1646'da Hanya'da ordunun başına geçerek görevine başlamıştır. Suda Kalesi'ni kuşatmış, muhasara devam ederken 22 Ağustos 1646'da Mehmed Paşa hayatını kaybetmiştir. Girit serdarlığına bu sefer Hanya muhafızı Deli Hüseyin Paşa tayin edilmiştir (Gülsoy, 2009: 256). Hüseyin Paşa Venedik saldırılarını önlemek amacıyla tedbirler almıştır. Özellikle Hanya-Tuzla arasındaki güvenliği güçlendirmeyi sağlamıştır. Venedik'in kışkırtması ile kurulmuş olan çetelere karşı üç yüz kişilik bir süvari birliği kurmuştur. Venediklilerin asker çıkarmasının önlemek amacıyla adanın batısında bulunan Kisamo Kalesi ve Esterni Kalesi'ni ele geçirmiş ve Venediklilerin karşı saldırıya geçmelerini engellemeye çalışmıştır (Aydın, 2016: 13-14). Hanya'ya dışarıdan yardım gelmesini engellemek amacıyla deniz tarafındaki boğazlara askerler ulaştırılmıştır. Kaleyi top ateşine tutmak için karşıdaki yüksek tepelere siperler kazılmış, topraklar yerleştirilmiştir (Altınay, 2018: 21).

Hüseyin Paşa tarafından Suda kuşatması kaldırılmış, Resmo'nun muhasara edilmesine karar verilmiştir. 7 Ekim 1646'da kuşatma başlamış ve 16 Kasım 1646'da şehir savaşımlardan yani "eman" ile ele geçirilmiştir (Gülsoy, 2009: 256). Resmo'da bulunan bir kilise Sultan İbrahim adına camiye çevrilmiş, Hüseyin Paşa adına da bir cami, bir medrese ve hamam inşa ettirilmiştir. Şehrin imar faaliyetleri için gerekli hazırlıklar yapılmıştır. Fetih haberi İstanbul'a ulaşınca sevinçle karşılanmış ve Sultan İbrahim bazı hediyeler göndererek Hüseyin Paşa'yı takdir ve tebrik etmiştir (İlgürel, 1999: 4-6).

15 Aralık 1647'de kaptan-ı deryalık görevine Ammarzâde Mehmed Paşa getirilmiştir. Serdar Hüseyin Paşa'nın taleplerini yerine getirememiş olduğu düşünülen Ammarzâde görevden alınmış ve yerine Voynuk Ahmed Paşa getirilmiştir. Bu sırada İstanbul'da bir taht değişikliği yaşanmış 8 Ağustos 1648'de Sultan I. İbrahim tahtan indirilerek yerine yedi yaşındaki büyük oğlu şehzade IV Mehmet tahta geçirilmiştir (Aydın, 2016: 16). Voynuk Ahmed Paşa, Suda Kalesi'ni fethedecekken bir düşman askeri tarafından şehit edilmiştir. Bunun üzerine yenilgi almış olan Osmanlı ordusu buradan kaçmıştır (Arslan, 2009: XVI).

Orduda bulunan toprakların yetersizliğine rağmen beklenen donanma yardımı gelmeden kuşatmaya başlanılmasına karar verilmiştir. 30 Nisan 1648'de Kandiye Kalesi dövülmeye başlamıştır. Venedikliler önceden hazırladıkları lağımları ateşleyerek Osmanlı askerinin ilerlemesine engel olmaya çalışmışlardır. Beklenen donanma gelmemiş ve orduda zahire kıtlığı başlamıştır. Venedikliler Çanakkale Boğazı'nı ablukaya aldıklarından beklenen yardımın ulaşması güç hale gelmiştir. Adaya İstanbul'dan az bir yardım ulaşabilmiştir. Ertesi yıl alınan tedbir ile donanma Çanakkale Boğazı'ndan çıkarılmış ve beklenen yardım adaya nihayetinde ulaşabilmiştir. Gelen yardım yetersiz kalmıştır. Yaşanan bu zorluklar askeri bıktırmış ve 1 Ağustos 1649 gecesinde Serdar Hüseyin Paşa'ya karşı isyan baş göstermiştir. İsyân bastırılmış ve alınan karar ile asker Kasım ayına kadar metrislerde kalmış ve durum divan-ı hümayuna bildirilmiştir. Hanya Limanı'nda demirli bulunan donanmadaki komutan ve askerler Kandiye muhasarasına katılmak istediklerini Hüseyin Paşa'ya belirtmişlerdir. Haberin askere duyulmuş olması sonucunda askerler yeniden metrislere girmeye razı olmuşlardır. Donanma askerleri 29 Ağustos 1649'da Kandiye önlerine gelmişler ve orduya katılmışlardır. Bir sonraki gece de tüm askerinin metrislere girmiş olması ile kuşatma yeniden başlamıştır. Kuşatma devam ederken 1650 yılında asker, mühimmat ve cephaneye yüklü donanma yine Çanakkale Boğazı'ndan çıkamamış ve beklenen yardım adaya ulaşamamıştır. Bu sırada Venedikliler de lağımlarını ateşleyerek çok büyük zararlar vermiştir. Daha sonra kış mevsiminin yaklaşması üzerine Kandiye karşısında bir kalenin yapılmasına karar verilmiş ve ordunun bu kalede kışlaması uygun görülmüştür (Gülsoy, 2009: 256-257). 25 yıl süren muharebe yalnız ada üzerinde değil, denizde Mora ve Epir sahillerinde, Bosna civarında da devam etmiştir. Osmanlı donanmasının değersiz kaptan paşalar ve kaptanlar ve acemi kişilerin elinde bulunuyor olması ve kalyonların bu sırada kadırgalara kıyasla daha elverişli olması Osmanlılar da ise

henüz tamamen kalyonların kabul edilmemiş olması Girit fethini ve sevkiyatını çok zor bir duruma sokmuştur (Uzunçarşılı, 2011: 142).

Nitekim Girit Seferi'nin seyri 14 Eylül 1656'da Köprülü Mehmed Paşa'nın sadrazam olmasıyla değişmiştir. Köprülü Mehmed Paşa iktidara gelinceye kadar Venedik donanması boğazı abluka altında tutmaya devam etmiş bu yüzden Girit'e yapılan yardımlar gizli ve kaçak olarak gerçekleştirilmiştir (Rahmi, 1933: 10). Köprülü Mehmed Paşa 23 Nisan 1658'de Hüseyin Paşa'yı serdarlıktan almış ve yerine Kör Hüseyin Paşa'yı atamıştır. Kör Hüseyin Paşa ve ondan sonra tayin edilmiş olan Tavukçu Mustafa Paşa ve daha sonra gönderilmiş olan Ankebut Ahmed Paşa'nın Girit serdarlıkları sırasında Osmanlı askerleri metrislerdeki yerlerini korumuş ve Kandiye önlerinden ayrılmamış ancak kayda değer önemli bir kuşatma da yürütülememiştir (Gülsoy, 2009: 258). Tam bu esnada Macaristan ile savaş başlamış ve Osmanlı Devleti sulh sağlanıncaya kadar Girit'teki mevcut durumunu muhafaza etmeye karar vermiştir.

3. TARİH-İ MÜTEBER IŞIĞINDA GİRİT SEFERİ (1665-1669)

Fazıl Ahmed Paşa Engürüs cihadından döndükten sonra padişahın Kandiye seferine izin ve icâzet ricasında bulunmuştur. Padişah ise Venedik kâfirinden de intikam alınmak üzere Kandiye Kalesi fethedilerek ümmet-i Muhammed'in kurtarılması amaçlayarak bu fethi müsaade etmiştir. Osmanlı Devleti tarafından dillere destan bir sefer başlatılmıştır. On adet balyemez top ve altı bin kantar barut ve sair mühimmat deniz yolu ile Girit'e gönderilmiştir. Daha önceden Girit'e gönderilmiş birçok top, cephane ve çok sayıda asker vardır. Bunun üzerine padişah Fazıl Ahmed Paşa'ya "*İmdi sen ki vezir-i âzamımsın, umum-i asâkir-i Nusret-me'âsirime seni serdâr ve cumhûr-ı saltanatımı keff-i kifayetine menût ve kabza-i iktidarına merbut eyledim ve bu umurda sana bedreka-i tevfik-i hâlik kün fe yekûn hadi olsun.*" diyerek serdarlık verip, Kandiye üzerine yapılacak sefer hazırlıklarına başlamasını istemiştir (Aydın, 2016: 39).

Venedik keferesi üzerine sefer düzenleneceğini anlayınca sulh için nameler göndermiştir. Bu name suretinde Venedik doju devleti Kantarino tarafından dualar takdim edildikten sonra, Osmanlı Devleti ile kadim olan dostluğu yenilemek arzu edilmiştir. Geçen senelerde askerlerinin Nemçe-Macar seferlerine katılmış olduklarını ve Kandiye'de bulunan askerlerini hareket ettirmediklerini dile getirmişlerdir. Osmanlı Devleti'nden, cumhurlarının hıfzına zarar getiren ve mümkün olmayan isteklerden vazgeçmelerini rica etmiş ve görüşme talebinde bulunmuşlardır. Bu görüşmede Köprülüzade'nin teklifinden yalnızca bir nokta kabul edilmemiştir. Sadrazam barış yapmak için gelecek olan elçinin yüz bin altın getirmesini, Kandiye'nin her yıl on iki bin altın cizye vermesini, Bosna'da almış oldukları kalelerle Kandiye karşısındaki yeni kalelerin yıkılmasını, Suda Kalesi ile limanının verilmesini teklif etmiştir. Bu tekliflerden Suda Limanı meselesi Venedik'i düşündürmüş ve görüşmeler kesilir kesilmez Köprülüzade tarafından Girit seferi başlamıştır (Altınay, 2001: 122-123).

Velhâsıl bin yetmiş altı senesi zil-kâ'desi guresinde (5 Mayıs 1666) padişâh-ı âlem-penâh hazretleri alaylarla Edirne'de saray-ı hümâyuna varmıştır. Veziriazam ile beraber alaylar eşliğinde Timurtaş menziline inmişlerdir. Burada birkaç gün kaldıktan sonra Serez'e, oradan da Yenişehir'e vasıl olmuşlardır. Yenişehir'den sonraki durak İzdin voyvodalığı olmuştur. Ancak bu sırada asker arasında humma hastalığı baş gösterince planlanan tarihten daha önce buradan hareket edilmiş ve Livadiye'ye geçilmiştir (Aydın, 2016: 40). Donanma-yı hümâyun kırk sekiz pare çekdiri ve birkaç firkate ile Girit'e doğru yola koyulmuşlardır. Çuka Adalarında kâfirin kalesinden dört bir yan tarafa ateş işaretleri göstermişlerdir. O gece sabaha kadar kürek çekip, sabah gün doğarken Hanya'ya varmışlardır. Düşmanın donanması Osmanlı Devleti'ni görüp üzerine saldırmıştır. Ancak Osmanlı donanması kürek çekmeye mükemmel donanmış olduğundan daha bir saat olmadan kâfirler gözden kaybolmuştur. Bu esnada Menekşe'den dört pare büyük firkate Hanya'ya gelirken yolda fırtınadan dolayı zarar görmüştür. Gelen firkatelerin ikisi asker yüklü, ikisi de at ve koyun yüklü olup, askerin cümlesi selametle karaya çıkmışlardır.

Sadrazam gittikçe artan gücü gördükçe yeni askerler bulup, Kandiye'yi kuşatma altına almaya göndermiştir. Yetmiş yedi kolda düzenlenen hücum birliklerin başında olan vezirlere, beylerbeylere, sancakbeylerine, alaybeylerine, çeribaşılara sıkı buyruklar vererek metrislerin her gün ileri yürütülmesini istemiştir. Orduda bulunan ordu kadısı, ordu şeyhülislamı, nakibüleşraf, ordu naibi ile cümle ulema, şeyh ve dervişlerden de hücum katılmalarını istemiştir. Ayrıca orduda bulunan ordu muhtesip ağası, bacdar ağası, sürsat ağası, sürsat emini, gılal muhassılı, ordu kethüdası ve subaşı, karakollar ağası, iki yüz yetmiş alaybeyi ve çeribaşı, kısaca iki yüz elli ordu pazarı görevlisine gönderdiği buyruksa bütün orduyucan halkının yani cerahor, lağımçı, işçi, marangoz, bildar, baltacı, garip ve acemilerin göreve çağrıldığı tellalar tarafından duyurulmuştur.

Sefer için Osmanlı ordusunun serhatlarda muhafazada bulunan askerlerinin haricinde tamamı bu sefere memur edilmiştir. Fazıl Ahmed Paşa ve beraberinde bulunan ordu Edirne, Gümölcine, Selanik ve Yenişehir yolunu izleyerek 16 Ağustos 1666'da İstefe'ye ulaşmıştır. 3 Kasım 1666'da Hanya Limanı'na ulaşmıştır (Gülsoy, 2009: 258-259).

Fransa, Akdeniz'deki ticarî menfaatleri açısından bir üs elde etmek istedikleri Girit'in Osmanlı Devleti eline geçmemesi için olabildiğince yardım yapmaktan çekinmemiştir. Venedik doju, 8 Temmuz'da göndermiş olduğu mektuplarla denize düşen yılanı sarılır misali İspanya'dan, Fransa'dan, Avusturya'dan, Kardinal Mazarin'den yardım istemek zorunda kalmıştır. Girit'ten de Fransa'ya yardım çağrısı gelmiştir. Kandiye'den firar eden birkaç küffar Fransa kralına eğer yardım etmezlerse kaleyi Osmanlı Devleti'ne teslim edeceklerini bildirmişlerdir. Bunu haber almış olan Osmanlı Devleti ise Fransa kralına bir name-i hümayun göndermiş ve Venedik ile barış yapılacağını bildirmiştir. Fakat yine de Fransa 60 pare kalyon ve şayka ile Girit'e yardım göndermiş ve Girit'e asker sevkiyatında bulunmuştur (Pul, 2007: 162). Sonuçta Osmanlı Devleti Girit'te Venedik'e yardım eden birçok devlet ile de savaşmıştır.

5 Şevval 1077 (31 Mart 1667) de Hanya'da bulunan sadrazam Fazıl Ahmed Paşa'ya, Venedik doju tarafından gönderilen bir mektup ulaşmıştır. Bu mektupta daha önce Venedik ile yapılacak olan barış görüşmelerinde tayin edilen Baradin'in ölmesi sebebiyle yerine Cuvan Banse Padavin'in tayin edildiği bildirilmiştir. Yeni gelen elçi tarafından iletilmiş olan barış teklifine sadrazamın cevabı ise şöyle olmuştur: *'Asâkir-i İslâm ve mühimmât-ı kal'a geri cezireye geçtikten sonra bu veçhile sulh mümkün değildir.'* denilerek barış teklifi cevapsız bırakılmıştır (Aydın, 2016: 44).

Fazıl Ahmed Paşa 1077 senesinin mah-ı zi'l-kâdesinin şerifenin yirmi iki hams günü (16 Mayıs 1667) Hanya'dan Kandiye'ye beraberinde birçok asker ile hareket etmiştir. Düşmana körlük vermek amacıyla tahmini bir buçuk saat Selvili Çeşme dedikleri yerden bir ucu Kandiye altına gelince sancaklar, bayraklar, mehterhâneler, alaylar gösterip düşman ile bu iç bârûlarında temaşa etmişlerdir. Düşman alaylar, top ve şâhiler atıp patlatmıştır. Yaşanan olayların tabiri mümkün değildir.

Kapudan Paşa Çeşme dedikleri yere tayin olunmuştur. Halep beylerbeyi Vezir Hüseyin Paşa ve Sivas beylerbeyi çekdirileri ile Hanya'ya ferman ile gelmişlerdir. Daha sonra kapıya çıkan beş bin yeniçeri ve orducu, bin nefer beldâr ve top güllesi, top tahtaları da gelip dâhil olmuşlardır.

Venedikliler 22 Haziran 1667 gecesi Osmanlı metrislerine karşı saldırıya geçmişler ancak hazırlıklı olan Rumeli kuvvetleri ve yeniçeriler tarafından geri püskürtülmüşlerdir (Aydın, 2016: 47).

25-26 Mayıs 1667'de 70000 kişiyle Kandiye kuşatması başlamıştır. Yirmi kadar Mısır gemisiyle Kaplan Mustafa Paşa kumandasındaki Osmanlı donanması da yardıma gelmiştir (Özcan, 2002: 261). Bu tarihten Kandiye'nin fethedilmiş olduğu 6 Eylül 1669 tarihine kadar kuşatmada üç aşamada tamamlanmıştır. 28 Mayıs-Kasım/Aralık 1667 arasında yaklaşık yedi ay devam etmiş olan kuşatmanın birinci devresinde her iki taraftan yaklaşık olarak 600 lağım ateşlenmiştir. Bu dönem içerisinde Kandiye kuşatması lağım savaşlarıyla şöhret bulmuştur. Bu esnada birçok Osmanlı lağımcıları ve beldarları yaralanmış ve ölmüşlerdir.

8 Eylül 1667 tarihine dek devam etmiş olan lağım savaşları esnasında Osmanlı ordusu yüz elli üç, Venedikliler ise yüz seksen iki lağımı ateşe vermişlerdir. Osmanlı ordusunun beldar ihtiyacını karşılamak için gemilerde bulunan altı yüz kürekçi muhasarada görevlendirilmiştir. Venediklilerin 9 Eylül 1667'de Kandiye'den gerçekleştirdiği saldırı sonucunda o zamana dek ele geçirilmiş yerler kaybedilmiştir. Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa'nın askeri gayrete getirmesiyle beraber on gün içerisinde hendeğe girilip, birkaç yüz kişi alacak tabya kazılması sağlanmıştır. Otuz kırk gün mücadele devam etmiştir. Bu mücadele de fazlaca şehit verilmiştir. Mücadelede iki tarafında fazla kayıp vermesinden ötürü bu tabyaya "Kanlı Tabya" adı verilmiştir (Aydın, 2016: 47).

Osmanlı donanması Kandiye Kalesi karşısındaki Tavşan Adası'na gelmiş, otuz kalyon, altı mavna ve yirmi sekiz çekdiri ile demirlenmiştir. Osmanlı ordusu ferman edip, kırk adet şâhî alay topları ve yüz miktarı misket tüfekleri getirip öncekinden ziyade topun başında olan düşman askerine gülle ve kurşun yağdırmışlardır.

1080 senesinin rebü'l-âhirinin guresinde (Ağustos/Eylül 1669) bayrakla bir kayık gelmiş ve kenara yaklaşmıştır, general kayığı olduğu anlaşılınca Karakulak Ahmed Ağa tayin edilmiştir. Karakulak Ahmed Ağa'ya gidip bu kayığın niçin geldiğinin sorulması tembih edilmiştir. Eğer kayıktakiler kalenin verilmesi için geldik derlerse kâğıtlarını alıp cevaplarını öğrenmesi, başka bir sebeple geldilerse geri yollaması ferman olunmuştur. Karakulak Ahmed Ağa kayık başına varıp kâfirlere neden geldiklerini sormuştur. Gelen kâfirler

generalin yakın adamları olduklarını ve hayırlı bir şey için sadrazam ile görüşmek istediklerini bildirmişlerdir. Bunun üzerine ise Karakulak Ahmed Ağa'da kendisinin sadrazamın adamı olduğunu ve durumu kendisine bildirmelerini istemiştir. Kâfirlerde kaleyi vermeye geldiklerini ancak bazı şartlarının olduğunu söylemişlerdir. Artık aralarında bir cengin olmamasını istediklerini beyan edince, Karakulak Ahmed Ağa bunun mümkün olabileceğini söylemiştir. Ancak bunun şimdi zamanı olmadığını, gidip generallerine bildirmeleri gerektiğini kâfirlere belirtmiştir. Kendisinin de kâfirin bu isteğini sadrazama bildireceğini söylemiştir. Kâfirlerde yarın yine geliriz diye çıkıp gitmişlerdir. Karakulak Ahmed Ağa gidip durumu sahib-i devlete arz etmiştir. Ertesi gün fırtına varken bir kayık fırtınaya aldırılmayıp, bata çıka bir münasip yere yanaşmıştır. Sahib-i devlet, Karakulak Ahmed Ağa, tercüman Panayoti ve bir iki söz anlar adamları görüşmeye göndermiştir. Gelen kâfirler kaleye vermeye razı olduklarını bildirmişlerdir. Yarın yine tekrar burada görüşelim diyerek izin istemişlerdir. Osmanlı askeri ise bu bölgenin kendisine uzak olduğunu, top ve tüfek dokunmayan başka bir mekânda görüşmek istediklerini söyleyip gitmişlerdir. Düşman ise bu durumun generalin izni ile mümkün olabileceğini belirterek gitmiştir. Seher vakti düşman gelip generalin bu teklifi kabul ettiğini belirtip gitmiştir. Sabah düşman tekrar gelmiştir. Atlu tabya semtine çadırlar kurulup döşenmiştir. Osmanlı tarafından sadrazam kethüdâsı İbrahim Paşa, kul kethüdâsı Zülfikar Ağa, küçük tezkireci Karakulak Ahmed Ağa ve tercüman Panayot görüşmeye tayin edilmiştir. Altı gün altı gece kelim edip on sekiz madde üzerine sulh bağlanmıştır. Kâfirler, "*bize burada palanga bina edecek bir yer vermez misiniz*" diye sorunca, Osmanlı Devleti onlara bu topraklarda bir karışık yer verilmeyeceğini söyleyerek sulhun hemen bozulmasını istemiştir. İbrahim Paşa'ya çadırların bozulması için haber vermeye gitmiş, çadırlar bozulmaya başlanmıştır. Sulha gelen kâfirler feryat edip, İbrahim Paşa'nın eteğine sarılıp merhamet dilenmişlerdir. Gidip generallerine danışmak için izin istemişlerdir. İki kâfirin birisi bir saatte generale varıp gelmiştir. Ve kendilerine burada bir yerin lazım olmadığını belirtmiştir. Top sedası kesilmiş ve on sekiz madde üzerine sulh olunmuştur.

- **Madde-yi evvel:** Kandiye Kalesi kendi cephanesi ile teslim ola.
- **İkinci madde:** Suda, İspirlanka ve Granborsa palangaları Venedik hâkiminde ola.
- **Üçüncü madde:** İki tarafın esirleri mübadele edile.
- **Dördüncü madde:** Akdeniz'de olan Osmanlı adalarına saldırılmaya, eğer bir kayık zarar görürse bunu Venedik ödeye.
- **Beşinci madde:** Galata'da Venedik balyozu otura, belirli bir hanesi ola ve başka iskelelerde otura.
- **Altıncı madde:** Bosna'da kilise palangası Venedik elinde ola ve sulh bağlanınca iki taraftan rehin ola.
- **Yedinci madde:** Kaleden limanlı havada karşı Tavşan Adası'na taşınmak için on gün mühlet verile ve Tavşan Adası'ndan hemen gidin denilmeye.
- **Sekizinci madde:** Kalede sakin oluruz diyenin malına ve canına zarar verilmeye.
- **Dokuzuncu madde:** Ahitname-yi hümâyun adet üzere verile.
- **Onuncu madde:** Büyükelçileri hediye ile varıp gele.

Bunun gibi birkaç madde daha var idi. sulh şartlarını iki tarafta imzalamış, büyük bir mühür ile mühürlenip, bir kumaş kese içine konulmuştur. Bir makrumeye sarılıp serdarlar otağ-ı hümâyuna varınca, alay kurulup sadrazama Kandiye Kalesi'ni vermeye geldik demişlerdir. Sadrazam yirmi yedi yıldır devam eden düşmanlığın bundan sonra dostluğa dönüştüğünü belirtmiştir. Kâfirler ise böyle bir devlete kaleyi verdiklerine elem çekmediklerini bildirmişlerdir. İki kefere, dört beş hizmetkârları, bir çorbacı ve Karakulak Ahmed Ağa ile tercüman Panayot hil'atlar giymişler, kâfirler ise geri kaleye gitmişlerdir. Hemen vezirizam kolundan bayrak dikilmiştir. Böylelikle mübarek fetih tamamlanmıştır. Bundan sonra İslam tarafından top ve tüfek atılmaz olmuştur. Osmanlı tarafından iki adam, kâfirin lağımalarını gözetlemek üzere tayin edilmiştir. Kâfirlerde gece ve gündüz gelip, Osmanlı metrislerini bir hile var mı dite kontrol ederlerdi. Karakulak Ahmed Ağa kalenin liman kapısına tayin olunmuştur. Buradaki amaç kâfirin top kaçırmasını engellemektir.

Kâfirler birbirleri üzere basarak karşı Tavşan Adası'na nakledilirken çok zahmet çekmişler ve ağlamışlardır. Karakulak Ahmed Ağa bu durumu görünce gelip sahib-i devlete haber vermiştir. Hava limanlık oldukça kayıklar, firkateler ve çekdiriler, kalyon firkateleri sandallarıyla kâfirleri taşırlarmış. Hava fırtına olduğunda beklerlerdi. Ancak bazı günlerde nakil gerçekleşmeyince Osmanlı bunun nedenini sormuştur. Venedik

generali ise kendilerinin de isteklerinin bu yönde olduğunu belirtmiştir. Kâfirler dönmeden önde kalenin güzide toplanmasını ve havanlarını Venedik'e naklettikten sonra dönmüşlerdir.

Yedi gün yedi gece kalede ve ordu-yu hümâyunda şenlikler yapılmıştır. Kandiye'nin anahtarları bir sandığa konulup İstanbul'a gönderilmek üzere yola çıkmıştır. Padişaha kalenin nasıl alındığı bir mektup ile arz edilmiştir. Anlaşma şartları da ayrıca beyan edilmiştir. İmzalı anlaşma metni de padişaha gönderilmiştir. Bunlar iki çekdiri ile İstanbul'a gönderilmiştir. Bu çekdiriler Kandiye'den yola çıkıp, iki mil kadar ayrılmışken Haçla burnunda Kaptan Paşa kırk adet çekdiri ile görünmüştür. Kâfirler ise tüm donanmasıyla karşı Tavşan Adası'ndan hareket etmişler ve tüm gemiler Kandiye önünde dizilmiştir. Kaptan Paşa'yı şenlik bahanesiyle kaleden ve çekdirilerden düşmanı adanmak için şenlikler olmuştur.

Cemazie'l-evvelinin sekizinci cuma günü (4 Ekim 1669) Osmanlı Devleti divan edip, tüm vezir paşaları, mîrimîran beyleri ocak ağalarını ve iş erlerini davet edip hepsinin hatırları hoş tutulmuştur. Sonunda çekilen zahmetler neticesinde maksatlarına ulaştıklarını belirtmişlerdir. Ve sadrazam hepsinden helallik istemiş, cümlesini gayretlerinden dolayı tebrik etmiştir. Sonra hepsi birlikte bir ağızdan dua etmiştir. Bu sırada hepsi belki çeyrek saat kadar gözyaşı dökmüştür. Sahib-i devlet hepsine mertebesine göre hilat giydirip, ikramda bulunmuştur. Sonrasında herkes dağılmıştır.

Cuma namazını Hünkâr Cami'ye çevrilen yerde kılmak üzere alaylar ile hareket edilmiştir. Sadrazam namaz vakti gelince camiye gidip hutbe okutmuştur. Hutbede fetih için şükür duaları edilmiştir. Padişahın da bu askerlere dua edip hakkını helal ettiği, kendilerine Hasan Ağa ile hançer, hil'at, kürk ve ihсанlar gönderdiği bildirilmiştir. Askerlere eğer Edirne'ye geri dönmek isterlerse bunda sakınca olmadığı söylenmiştir. Kandiye'nin onarılması için bu kış Selanik'te kışlanması ferman olunmuştur. Kandiye'nin istihkâmı tamam olunca İslam askerinin hareket edebileceği bildirilmiştir. Şam ve Halep vilayetine Muhammed Paşa mutasarrıf olmuştur. Sonunda Hanya ve Resmo Kaleleri artık ehli İslam'a nasip olmuştur. Yirmi beş seneden beri asker burada mücadele vermiştir. Kandiye Kalesi iki defa serdarlar tarafından muhasara olunmuş ancak bazı sebeplerden ötürü ele geçirilememiştir. Şimdi ise Kandiye Osmanlı Devleti'nin elindedir.

Tablo 1. Savaşta harç olunan cephane, şehitler, mühimmat şu şekildedir.

	İstanbul Üniversitesi Nüshası	Topkapı Sarayı Nüshası	İzmir Milli Kütüphane Nüshası
Atılan top gülleri adet	185852	185852	19975
Sarf olunan barut kantar adet	111313	111313	111313
Atılan kazan humbarası adet	75322	75322	75324
Atılan şişe humbara adet	126885	126885	126885
Atılan tunç humbarası adet	185852	185852	185852
Atılan havan taşı adet	132822	132822	132822
Atılan lağımlar adet	3960	3960	3960
Dil ve baş getirenlere verilen bahşiş her birine kuruş adet	80	80	160
Yaralı ocağına verilen bahşiş kese kuruş adet	48812	48812	48812
Şehit olan vezirler adet	15	15	15
Şehit olan çorbacılar adet	84	84	Verilmemiştir
Şehit olan alay beyleri tımarlı adet	795	795	Verilmemiştir
Şehit olan ocak adet çavuşları	164	164	Verilmemiştir
Şehit olan yeniçeri camadanlı adet	25639	25639	25639
Şehit olan zü'emâ ve erbab-ı tımar adet	37645	37645	37645
Şehit olan serdengeçti sipahileri adet	4963	4963	7945
Şehit olan cebeciler adet	6985	6985	69850
Şehit olan topçular adet	22965	22965	22965
Şehit olan lağımıcılar adet	29965	29965	29965
Şehit olan garip yiğitler	7900	7900	7900
Kâfirden alınan kelle adet	22925	22925	22925
Kaleden firar eden kâfir adet	1925	1925	1925
Kâfirden alınan dil adet	1929	1929	1976
Kâfirden kurtulan Müslümanlar adet	187	187	187
Kâfirden atılmayıp boş kalan lağımlar adet	3929	3929	2429
Kandiye'den alınan havan topları	237	237	237
Kandiye içinde harap olan haneler	8200	8200	82000
Kandiye'de harap olan kiliseler adet	300	300	300
Şehit nefer adet	Verilmemiştir	13720	Verilmemiştir
Şehit olan humbaracılar adet	Verilmemiştir	84	84
Şehit olan serçavuşlar adet	Verilmemiştir	164	164
Şehit olan alay beyleri adet	Verilmemiştir	Verilmemiştir	1048
Şehit olay cem'i yekûn adet	Verilmemiştir	Verilmemiştir	244647

Kandiye'de kâfirin aldığı toplar adet	Verilmemiştir	Verilmemiştir	482
Kandiye'de kâfirden kalan toplar adet	Verilmemiştir	Verilmemiştir	182

KAYNAKÇA

- Adıyeke, N. (2002) ‘‘Girit Savaşı ve Birleşik Hıristiyan Orduları’’, Türkler Projesi, C: 9., s. 738-745
- Adıyeke, N. (2014) ‘‘Girit’te Osmanlı Yönetiminin Kurulması, Gündelik Yaşam, Toplumsal İlişkiler ve Kimlik Şenlenmesi, Osmanlı İdaresinde Girit Ve Girit Müslümanları’’, (Ed. Bekraki, Ali İbrahim/Bekraki, Wassim İbrahim), Ulinnoha Derneği Yayınları, ss.19-30, Trablus.
- Altınay, A. R. (2001) Köprülüler, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Altınay, A. R. (2018) Yirmi Beş Sene Siper Kavgası, T.C. Kültür Bakanlığı Yayıncılık, İstanbul.
- Arslan, M. (2009) ‘‘Sipâhizâde Ahmed’in Gazâvat-nâme-i Cezîre-i Girit ve Zadre İsimli Eseri (Değerlendirme-Transkripsiyon)’’,Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul.
- Aydın, M. (2014) ‘‘Girit’in Fethiyle İlgili Yeni Bir Eser ‘Tarih-i Sefer ve Feth-i Kandiye’’, Doğu Araştırmaları Doğu Dil, Edebiyat, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırmaları, S: 12, 2013/2, s. 95-107.
- Aydın, M. (2016) Mustafa Bin Musa Tarih-i Sefer ve Feth-i Kandiye Fazıl Ahmed Paşa’nın Girit Seferi ve Kandiye’nin Fethi 1666-1669, IQ Kültür ve Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Emecen, F. (2001) ‘‘İbrahim I’’, DİA, (XXI); 274-281, İstanbul.
- Gülsoy, E. (2009) ‘Girit Seferi ve Sonrasındaki Diplomatik Gelişmeler’, (Ed. Bostan, İdris/Özbaran Salih) Başlangıçtan XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar Türk Denizcilik Tarihi, C: I., ss.255-269, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Deniz Basımevi Müdürlüğü, İstanbul.
- Işın, M. (1945) Tarihte Girit ve Türkler, Genelkurmay Başkanlığı, Askeri Deniz Matbaası, İstanbul.
- İlgürel, M.(1999) ‘‘Hüseyin Paşa, Deli’’, DIA, (XIX); 4-6, İstanbul,
- Özcan, A. (2002) ‘‘Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa’’, DIA, (26); 260-263, İstanbul.
- Pul, A. (2007) ‘‘Osmanlı-Fransız Diplomasinin İki Mühim Evresi: Girit ve Mısır Seferleri’’, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 2007(22); 159-176.
- Pul, A. (2014) ‘Girit Savaşı ile ilgili Bir Türk Kaynağının Tahlili’, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara.
- Rahmi, Z. (1933) Girit Seferi (Mart-1645, 6 Eylül 1669), Askeri Matbaa, İstanbul.
- Tancoigne, J. M. (2003) İzmir’e, Ege Adalarına ve Girit’e Seyahat Bir Fransız Diplomatın Türkiye Gözlemleri (1811-1814), (Çev.: Eyüboğlu, Ercan), Büke Yayınları, İstanbul.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2011) Osmanlı Tarihi, Ankara, (III), 2. Kısım, TTK Basımevi, Ankara.